Ədəbiyyat qəzeti

Xaqani Şirvaninin "Miratül-səfa"sının şərhi

Sayman ARUZ

Birinci hissə

Şübhəsiz ki, XII əsrin ən böyük qəsidəsürası məhz Xaqani Şirvanidir. Hansı ki, əsrlərdir bütün ədəbiyyatşünaslar onun şairlik məqamı və söz mərtəbəsinin əlçatmaz olmasını etiraf edirlər. O,öz istedad və himməti sayəsində Quran, hədislər, ədəb və lüğət elmləri, həmçinin, digər elmlər sahəsində özünü kamal dərəcəsinə çatdıraraq şeir dünyasında da öz dahiliyini sübut edə bildi. Qəsidə janrı məhz onun yaşadığı əsrdə püxtələyə çatdı. Xaqaninin Divanına nəzər salsaq, görərik ki, şeirlərin, məzmunların çoxluğu və məfhumların müxtəlifliyi elmi-ədəbi araşdırmalar üçün tamamilə əlverişlidir. Xaqaninin qəsidələri başqa qəsidələrdən fərqli olaraq hikmətli söz və nəsihətlərlə zəngindir. Xüsusilə də onun "Şiniyyə" və ya "Miratül-səfa"sını qeyd etmək olar ki, hikmət dolu sözlərinin sayəsində Xaqaninin əxlaq və bu kimi məzmunlara olan baxışını tamamilə açıq-aşkar oxucu önünə sergiləmişdir. Onun "Şiniyyə" qəsidəsi bir əxlaq və təlim-tərbiyə üzrə qanun kitabı kimi də sayıla bilər. Ona görə ki, bütün əxlaqi nöqtələr, eyni zamanda təlim-tərbiyə. sükut fəlsəfəsinin öyrənilməsi, infaq və hətta Peyğəmbərin mədhi, dindarlıq və tərki-dünyalıq kimi anlayışların hər biri müxtəlif formalarda qeyd olunubdur. Xaqani bu qəsidədə dünyanın məzəmmətindən və zahiri gözəlliklərə etinasızlıqdan danışır. Onun bu qəsidədə yaratdığı "Dəbistan", bütün məktəb və mədrəsələrdən fərqlidir. Onun "Dəbistan"ında, onun "məktəb"ində, müəllim, fazil və aqil bir Pirdir ki, Xaqaninin dilini zamanın ötgənliyi sayəsində və məkan anlayışını inkar edərək laməkanlıq vasitəsilə açır və natiq bir şairə çevirir. Xaqani qəsidənin birinci beytini belə başlayır:

Mənim ürəyim təlim və tərbiyə Piri
Və mən onun dilqanan uşağıyam.
Başımı təslim etdiyim an
Əşr anı və ürəyimin dizi mənim
*"Dəbistan"ımdır.**

Bu məktəbdə (Xaqaninin məktəbinə) ərtaf mühitdən qazandığın elmlərin heç bir məqam-mənzilləti yoxdur və əslində bu elmlər həqiqət axtarışında olan salikin yolu qarşısında hicab və divar kimidirlər . Ona görə də ilk öncə gərək üreyinin dəftərindən bu gərdüqübarı* tamamilə silib atasan ki, əsl elmi öyrənməyə haqq tərəfindən layiq sayılasan. Məhz buna görədir ki, Mövlanə Cəlaləddin "Rumilər və çinlilər" hekayəsində qələbəni üreyini güzgü edən və dünyanın gözəllik və həqiqətlərini üreyin pak güzgüsü ilə əks etdirən tərəfə verir. Məhz buna görədir ki, Mövlanə Cəlaləddin "Neynamə"də "üreyini toz-topraqdan təmizlə" məsləhətini belə bəyan edir:

"Dərdini gər güzgün etmirsə əyan,
*Bil ki, tozdur süratı sirri nihan"**

Dünya və onun bütün varlıqları, hətta Nəsimi və Nəiminin iddiası ilə desək, Allah bütün əzəməti ilə insanın üreyində yerləşə bilirsə, deməli ki, ürək elə kainatın mərkəzi və yaranış nöqtəsidir. İnsan, Xaqaninin "Dəbistan"ında alnını səcdəyə qoyarsa dünyanın mərkəzinə baş qoymuş hesab olunur. Enerji və elmini məhz xaliqin özündən alır və birbaşa "O"nunla əlaqəyə girir. Ariflərin sözü ilə desək, həmin insanın Allahla təmas qurması üçün vəhy və ya vəcdə heç bir ehtiyacı qalmır. Bax, elə bu irfan mərtəbəsi də Azərbaycan fikir üslubu ilə hind-fars-tacik düşüncə üslubu arasındakı böyük fərqdir. Azərbaycan irfan nəzəriyyəsində Tanrı ilə "görüşmək" üçün heç bir vasitəyə ehtiyac yoxdur və şəxs öz əxlaq, elm, riyazət, istedad və mümarisəti* sayəsində merаca qalxa bilir. Məsələ burasındadır ki, "Azərbaycan ədəbi məktəbi"ndə merac anlayışı "Hind-fars ədəbi məktəbi"ində təbliğ olunan anlayışla da tam fərqlidir. Xaqani və o kimi Azərbaycan təfəkkürlü şairlərin düşüncəsindəki yol, "nisti" və ya "yoxluq" tərəfə deyil məhz "varlıq" və "həsti"yə tərəf aparır. Hind-fars şair-arifi, istər məşuqə, istərsə də Allahında "Fəna Fillah"a, yəni Allahın varlığında "yox" olmağa cəhd etsə də, Azərbaycan Türk şair-arifləri o gözəgörünməz və zahirən "yox" olan Tanrıya qovuşmaq üçün özlərini daha da çox var olmağa gəlişdirmiş və sonda da əbədi "varlığa" çatırlar. Nizami Gəncəvinin təbiri ilə desək, biz türklər bir varlıqdan daha böyük bir varlığa doğru, fars şair-arifləri isə varlıqdan yoxluğa tərəf daim hərəkətdədirlər və varlığı məhz o "yoxluq"da görürlər ki, bu nə sübut, nə hiss, nə də ləms oluna bilən bir reallıqdır.

"Azərbaycan ədəbi məktəbi"ndə "yoxluq" deyilən bir düşüncə tamamilə inkar edilir. Yəni, yoxluğun özü də vardır deyə biz ondan danışırıq. Deməli "yoxluq" sadəcə söz oyunundan başqa bir şey deyil və həqiqət budur ki, biz varlığın bir nöqtəsindən başqa bir nöqtəsinə tərəf yürüməkdəyik. Yolumuz da məhz varlıq və var olmaq yoludur. Ona görə də Xaqani "Təslim" olanda da başının "əşr"ini, yəni "ondan biri"ni bu "qumara" qoyur, bunun səbəbini isə digər beytlərdə açıqlamağa çalışır. Əslində Xaqani tam təslim olmur və təslim düşüncəsinə də tam inanmır. Onunla Tanrı arasındaki "Al-ver" birtərəfli deyil, əksinə, tam ikitərəfli bir sevgi və təlim-tərbiyə "müqavilə"sinə çevrilir. Xaqaninin fikrincə tam və bütöv ola bilməyən və "bütöv olmaq necə olar?" sualına dürüst cavab verə bilməyən insanın imanı, ibadəti, elmi və təslimi də yarımçıq olur.

Onun qəsidənin ilk beytində, "piri təlim" və "Tifli zəbandan" söz birləşmələrindən istifadə etməsi heç də təsadüfi deyil. Xaqaninin istədiyi təlim-tərbiyəni müəllim deyil məhz kamil bir pir verə bilər. Yəni, müəllim öyrətdiyi elm mütləq mənada tərbiyəli elm olmaya da bilər. Ancaq pirin insana verdiyi təlim və tərbiyə və o təlimin nəticəsində əldə etdiyin elm, mütləq şəkildə vicdanlı və tərbiyəli elmdir. Ədəb və əxlaq terminləri irfanın mərhələrində hesab olunmasalar da, arif olmaq üçün salik üçün həyati əhəmiyyəti vardır. Mövlanə cəlaləddin deyir:

Tanrı lütf etsin ədəb ərkan bizə,
Tanrı verməz lütfünü ədəbsizə.
Tək özün hörmətsiz etmir biədəb,
*Dünyaya o yağdırır od, bisəbəb.**

Yeni irfanın yeddi pilləsi arifi Allaha çatdırırsa, ədəb və əxlaq da insanın irfan yoluna qədəm qoyması üçün icazə və müasir dillə desək, viza kimidir. Ədəbsiz və əxlaqsız insan heç bir zaman arif ola bilməz. Ona görə də Xaqani "elm" öyrədən müəllimin deyil, məhz kamil pirin məhzərində başını üreyinin dizinə qoyur. Pirin təlim verdiyi şəxsə isə tələbə deyil, "mürşüd" deyərlər. Mürşüdün özünə məxsus danışıq "dili" və ya ifadə forması olmamalıdır. Mürşüd öz dili ilə deyil, məhz pirinin dili ilə danışmağa cəhd etməlidir. Ona görə də ilk öncə yaşından asılı olmayaraq, özü və üreyini "tifil", yəni uşaq kimi təmiz və pak etməli, dilini unutmalı, daha sonra isə pirin dili ilə dil açmalıdır. Məşuqun, yəni pirinin dili ilə danışmağa başlamalıdır. Bəlkə də Məhəmməd peyğəmbərin "Həra" mağarasındakı halları, nəfsini təmizləməklə özünü ruhanilaşdirməsi, üreyini pak etməklə Tanrının səsi və təsvirinə çevrilməsi, öz dilini unudub Tanrının dili ilə danışması və başını Allahın "dizinə", yəni "təslim dəbistanına" qoyması da Xaqani "dəbistanının" əsası və özəyini yaratmışdır. Bəlkə də Xaqani bu qəsidəni yazanda məhz Peyğəmbərimizin dili ilə danışmağa cəhd etmişdir. Müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Quran da məhz belə başlayır: "iqrə bismi rəbbikə əlləzi xələq", yəni "danış o Allahın adı ilə ki, hər şeyi və hər kəsi yaratdı". Gördüyümüz kimi, Xaqanini irfandan kənar bir şair adlandıranlar, Şəmsi Təbrizinin dili ilə desək, Xaqanini dərk etməyiblər. Şəmsi Təbrizinin Xaqani barəsində belə bir deyimi var: "Xaqaninin o iki beyti Sənainin bütün şeirləri və Fəxrnaməsinə dəyər!"

Şəms kimi dünya şöhrətli və kamil bir arifin Xaqani barəsində söylədiyi bu sözlər bir çox tənqidçiləri təəccübləndirsə də, tamamilə həqiqətə uyğun və əsaslı bir yanaşmadır. Tənqidçilər Şəmsi də, Xaqanini də "Azərbaycan Qələndərlik (dərvişlik) məktəbi"nə aid edirlər və Şəmsin bu sözünü Azərbaycan və Xurasan ədəbi məktəblərinin arasındakı sətiraltı müqayisə və müharibə ilə əlaqələndirirlər. Həqiqət burasındadır ki, Xaqaninin o məşhur iki beytdə sergilədiyi irfan nəzəriyyəsi ki, daha sonra "şiniyyə" qəsidəsində bir növ davam etdirilir, Xurasan ariflərinin uzun illər yazmağa çalışdığı, amma yaza bilmədiyi nəzəriyyəni özündə cəmləşdirə bilib. Xaqani ustalıqla belə deyir:

Mən öz ayağıma batmış dikənəm,
özümü özümdən azad etməliyəm
Onda ikilik ortadan qalxacaq,
sən mənə, mən də sənə çevriləcəm.
Sənin sevgin məni öz daxilimdən
ayırmayana qədər,
Öz məqsədimə görə səninlə
oturmaram.

Gördüyümüz kimi, Xaqani əslində heç də texnikal və qarışıq ifadələrlə dolu bir şair deyil. O, alimanə bir irfanın əsasını qoymuşdur. Alimanə sevgi Xaqaninin piri və güzgü ola bilmiş ürək də onun mərkəzinə çevirmiş bir həkimdir. Əxlaq, elm, və təlim-tərbiyəni də öz irfanının dörd mərhələsi kimi daim qeyd etmişdir.

Alimanə sevgi Xaqaninin piri və güzgü ola bilmiş ürək də onun mərkəzinə çevirmiş bir həkimdir. Əxlaq, elm, və təlim-tərbiyəni də öz irfanının dörd mərhələsi kimi daim qeyd etmişdir

Gördüm ki, bu "Dəbistan"da bildiklərim
nadanlığıma işarət edir.
Ona görə də hifz etdiyim bütün "elmləri"
*unudub öz ürəyimdən sildim.**

Xaqaninin "Dəbistan"ında əsl elm budur ki, Sədi Şirazi demiş:

Ta be anca resid daneşe mən,
Ke bedanəm həmi ke nadanəm!
"elmim o qədər çoxaldı ki,
öz nadanlığımı başa düşdüm."

Xaqani öz elmi, təcrübəsi və mərifəti sayəsində inanırdı ki, insanların bildiyi və öyrəndiyi elmlər, onların bilmədiyi və hələ öyrənə bilmədiklərinin qarşısında çox az və acizdir. Əslində nisbi və yarımçıq insanın elmi də şübhə və sual doğuran bir şeydir. Həqiqəti tamlığı ilə görə və dərk edə bilməyən, özünü belə tam dərk edə bilməyən insanın elmi yəqin ki, elə öz nadanlığı, ya daha dəqiq

desək, öz şəxsi təcrübələrinə əsaslanır. Hansı ki, bu fərdi, hətta ictimai və toplumsel təcrübələrin adını elm qoysaq da belə, böyük bir okeandan ayrılmış balaca damlalarıdır. O kiçik damlanın cinsi okeanın cinsi, yəni sudan olsa da, okeanın böyüklüyünü özündə əks etdirə bilməz. Xaqani elə bir məktəb və ya öz təbiri ilə desək, "dəbistan"a ayaq qoyur ki, orada bilmədiyi və öyrənmək istədiyi bir çox elmlərlə rastaşır. O elmlər mənəvi- ruhani hisslərin yaratdığı və bəsirət gözü ilə görülə bilən elmlərdir.

Onun "Dəbistan"ı heyrət vadisidir. Bu vadidə sənin qulağına pıçıldadığı elmlər əslində sənin ürəyinin dəftərinə yazılır və ona görə də yenicə öрənməyə başlamış Xaqani kimi tifli sərməst edir. Sual oluna bilər ki, başqa hansı məktəbdə və ya hansı elmləri oxumaqla bu kamala çatmaq olar?

Düşünmək və təfəkkür, xüsusilə də İslam dinindən sonra yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Həzrəti Əli deyib: "Düşünmək ağılın, sükut isə düşünməyin əsasıdır". Xaqani öz ürəyini kamil bir Pir, özünü isə o "Dəbistan"ın tələbəsi kimi göstərir. Onun məktəbi dizinin üstündədir. O, öz dizinin üstündəki mədrəsədə həyatını mərifət kəsb etməyə sərf edir. Başını "Müraqibə"nin* dizinə qoyur və canının qulağını öz kamil piri, yəni ürəyinin müşfiqanə kəlamına tapşırır. Dizin üstündəki "məktəb" yalnız təfəkkür və müraqibə əhlinin məktəbidir. Əttari Neyşaburi, Bayəzid Bəstamini yad edəndə belə deyirmiş: "On üç il idi Şeyx ilə söhbət edirdim, amma ondan heç bir söz eşitməmişdim. O, həmişə başını dizinin üstünə qoyardı". Bu diz həmin dizdir ki, Sədi onu təəbbüd, yəni "bəndəlik dizi" adlandırır və "Gülüstan" kitabında onu belə vəsf edir: "Bir nəfər sahibdil başını müraqibə dizinə qoymuş, "kəşfi-şühud" bəhrində qərq olmuşdur. Başını qaldırandan sonra dostlarından biri soruşur: " Ayaq basdığın o bostandan (müraqibə) bizə hansı töhfəni gətirdin? Cavab verir ki: "Əgər bir gün istədiyim o gül ağacına çatsam, dostlarım üçün damənimi gül ilə doldurub hədiyyə gətirərəm".

Dizə baş qoymaq və onun yaratdığı hallar bir çox şair və ariflərin şeirlərində müşahidə olunur. Bidil Dəhləvi deyir: "Heç bir diz, nəfsani həvəslərlə qatlanıb cəm ola bilməz. Mənaya naməhrəm olanların başı təfəkkürlə dolu ola bilməz".

Fərdi təfəkkürə məhkum eləyən bu diz üstündəki dəbistan, bəlkə də elə Peyğəmbərin söylədiyi: "Bir saat təfəkkür yetmiş il ibadətdən qabaqdır" sözünün mənasıdır. Xaqani hamıya deyir ki, "səri- zanu" və ya "dizin başına" baş qoymaq yalnız təfəkkür və həqiqət əhlinə məxsusdur. Ancaq bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu məsələ bütün dizlərə aid deyil, yəni hər bir dizin başı mütləq kamal və təfəkkürə çatmaq üçün dəbistan olmaya bilər. Xaqaninin irfanı baş qoyacağın "dizi" , başsız dizlərdən, yəni salikin yolunda dərmana deyil, divara çevriləcək zahiri dizlərdən azad olmanın və dürüst seçim etməyin məktəbidir.

Sədi Şirazi deyir: "Xud rah beguyədət ke çun bayəd rəft". Yəni "yol özü salikə deyir ki, necə və haradan yoluna davam etsin". Doğru məqsəd üçün yalnış yolu seçmək, əslində həmin məqsədin çirklənməyinə səbəb olur. Habelə, yalnış məqsəd üçün doğru yolu seçmək də saliki təbahi və yoxluğa aparır. Ona görə də Xaqani, doğru məqsədin məhz doğru yolun seçimi ilə tamamlandığına inanır.

Əslində bu arif insanların əlamətidir. Əttar Neşaburi deyir: "Arif o adamdır ki, həmişə təfəkkür və ibrət etməkdədir". Xaqani də inanır ki, əgər kimsə təfəkkür və ibrət əhli olsa, həm məkanı geniş və rahat olur, həm də tam bir təhlükəsizlik meydanına daxil olur.

Ədəbiyyat qəzeti.- 2017- ci il.- 2o yanvar.- S. 27.